

Aristofanova gozba (još malo o tvorbi riječi u grčkom)

Nina Čengiđ

Odsjek za klasičnu filologiju, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Λοπαδοτεμαχοσελαχογαλεοκρανιολειψανοδριμυποτριμματοσιλφιολιπαρομελι
τοκατακεχυμενοκιλεπικοσσυφοφαττοπεριστεραλεκτρουνοπτοπιφαλλι<δ>οκι
κλοπειολαγωσιραιοβαφητραγανοπτερυγών.

Ovo je najdulja poznata grčka riječ! Ovisno o rukopisnoj tradiciji, ima oko 170 slova, 79 slogova i korijene 27 riječi! To su riječi λοπάς, τέμαχος, σέλαχος, γαλεός, κράνιον, λείψανον, δριμύς, υπότριμμα, σίλφιον, κάραβος, μέλι, καταχέω, κίχλη, ἐπί, κόσσυφος, φάττα, περιστερά, ἀλεκτρυών, ὀπτός, κεφάλιον, κίγκλος, πελειά, λαγώς, σίραιο, βαφή, τραγανός i πτέρυξ. Značenjem ovo čudo od riječi neka je vrsta gozbe u malom jer označava jelo u kojem su sastojci i ribe i ptice i malo zečetine, sve začinjeno bogatim umakom. Dakako, riječ nije izvorna jezična tvorba, već je djelo Aristofana, komičkog genija stare atičke komedije, koju je napravio i upotrijebio u završnici komedije *Žene u narodnoj skupštini* (Ἐκκλησιάζουσαι). Komedija se smatra jednim od njegovih posljednjih poznatih djela i datira se između 392. i 389. g. pr. Kr.

U drugoj Aristofanovoj komediji, *Žabe* (Βάτραχοι), isto iz njegova kasnijeg stvaralačkog perioda, iz 405. g. pr. Kr., zaplet kreće od Dionizove čežnje za dobrom književnošću. Aktualni tragički pisci Dionizu nisu dobri pa, kako su tada klasici grčke tragedije, Eshil, Sofoklo i Euripid, već mrtvi, k njima treba poći u podzemlje. Tamo će se odigrati jedna od Aristofanovih genijalnih scena u kojoj se Eshil i Euripid natječu za mjesto najboljeg pisca u Hadu. Pred Dionizom, koji je kao ljubitelj tragedije postavljen za suca, Euripid i Eshil vrijeđaju jedan drugoga, kakvi su kao ljudi i kao autori. Euripid napada prvi, optužujući Eshila da svojim dramskim postupkom zavarava gledatelje. Kad bi komedija već bila odmakla,

..., ῥήματ' ἄν βόεια δώδεκ' εἶπεν,
ὄφρῦς ἔχοντα καὶ λόφους, δειν' ἄττα μορμωπά,
ἄγνωτα τοῖς θεωμένοις. (Ar. Ran. 924–926)

„izrekao bi tada Eshil dvanaest riječi velikih kao govoda, riječi s obrvama i perjanicama, riječi strašne za vidjeti, a gledateljima nepoznate”. Ništa jasno nije Eshil rekao, navodi Euripid, nego:

ἄλλ' ἢ Σκαμάνδρους ἢ τάφρους ἢ π' ἀσπίδων ἐπόντας
γρυπαιέτους χαλκηλάτους καὶ ῥήμηθ' ἰππόκρημα,
ἃ ζυμβαλεῖν οὐ ῥάδι' ἦν. (Ar. Ran. 928–930)

„samo Skamandre ili jarke ili u bronci izrađene grifon-orlove na štitovima i riječi što jašu na konjima, one koje nije lagano zajedno sastaviti”. I Dioniz će se složiti s Euripidom jer, kaže, „dugu je noć probdio razmišljajući kakva je to ptica konjopijetao (ἰππαλεκτρῶν)”. Tu je i Eshilov jarac-jelen (τραγέλαφος) i općenito cijela njegova tragička vještina koju je Euripid naslijedio „nateklu od hvalisavog govora i teških, napornih riječi” (οἰδοῦσαν ὑπὸ κομπασμάτων καὶ ῥημάτων ἐπαχθῶν, Ar. *Ran.* 937–940).

Primjer koji donosi najdulju grčku riječ Aristofanova je igra jezikom. Nadmetanje tragičkih pisaca iz pera jednog komediografa u *Žabama* dijelom se temelji i na jezičnim argumentima. Eshilove su drame istovremeno isprazne i teške, bombastične i nerazumljive, šali se Aristofan na Eshilov račun, jer Eshil u njima piše čudnim riječima, riječima čiji dugi, neobični oblici nemaju jasno značenje ili jednostavno ne znače ništa. Euripid kao takve izdvaja Eshilove tvorenice γρυπαιετός, ἰππαλεκτρῶν i τραγέλαφος te napominje da ih nije lako sastaviti (συμβάλλειν). Oba primjera važna su za povijest grčkog jezika jer potvrđuju da su autori pojedinačno gradili grčki leksik (u ovom slučaju literarni), a pokazuju i kako su to radili sastavljanjem.

Suvremena lingvistika o stvaranju riječi i o izgradnji leksika govori u dva svoja dijela, u onom dijelu morfologije koja se u tradicionalnim gramatikama naziva tvorbom riječi ili derivacijskom morfologijom, a drugim dijelom u semantici. Najopćenitije se može ustvrditi da semantika razmatra kako se jezik simbolički i znakovno odnosi prema izvanjezičnoj stvarnosti koja ga okružuje i o kojoj čovjek jezičnom djelatnošću komunicira. Jednostavnije rečeno, kako bi o nečemu mogao govoriti, jezik treba za to imati riječi. Svaki jezik svoj rječnik gradi po sebi svojstvenim procesima i pravilima, u skladu sa svojim komunikacijskim potrebama, i radi to ne samo za literarni tekst, poput Aristofanovih primjera, već i za neliterarne, stručne i druge registre. Naglasiti valja da je taj proces stalan jer je leksik – sve riječi nekog jezika – neograničeno velik skup, a njegovo poznavanje govornici mogu obnavljati i to čine prema svojim komunikacijskim potrebama.

Semantičke procese jezika na formalnoj razini tvorbe riječi omogućavaju mehanizmi i pravila morfologije. Tradicionalno, morfologiji pripada riječ. S aspekta lingvistike važno je naglasiti da je temeljna jezična jedinica u fokusu morfoloških istraživanja morfem, a riječ i morfem su samo u nekim slučajevima podudarni. Poput riječi, i morfemi imaju svoj izraz, svoju formalnu stranu, i svoju značenjsku stranu, svoje značenje. Ipak morfemi nisu svi isti te se razlikuju po funkciji i po vrsti značenja. Nositelji leksičkog značenja riječi nazivaju se leksemima. Gramatemi, druga vrsta morfema, imaju gramatičku funkciju i označavaju da se neki morfem nalazi u određenom gramatičkom odnosu s drugim jezičnim elementima. U morfologiji fleksijskih jezika, kakvi su grčki i hrvatski, djelovanjem gramatema tvore se oblici svih promjenjivih vrsta riječi. U grčkoj riječi λόγος leksem je λογ-, a gramatem -ς. Λογ- je nositelj značenja, i jednako kao u leksemu λεγ- pokriva semantičko polje

govora i govorenja; gramatem -ς nosi gramatička značenja nominativa, jednine, muškog roda i pokazuje da taj oblik može imati sintaktičku funkciju subjekta. U glagolskoj morfologiji gramatemi -ω i -ειν identificiraju dvije različite vrste oblika, finitni i infinitni, te ukazuju na to da prvi oblik može biti glagolski predikat subjekta u 1. licu jednine, a da drugi to može biti samo u posebnim sintaktičkim uvjetima.

Postoje i morfemi važni baš za tvorbu riječi: to su tvorbeni morfemi ili formanti (termin naglašava njihovu funkciju u tvorbi riječi). Nazivaju se i afiksima, a prema položaju koji u tvorbi riječi zauzimaju u odnosu prema leksemu, dijele se na prefikse (postavljaju se ispred leksema), infikse (umeću se u leksem ili u gramatem), cirkumfikse (obuhvaćaju leksem s njegova početnog i završnog dijela) te sufikse (dolaze na kraj). U grčkom je najrjeđa tvorba cirkumfiksima i većinom se prepoznaje prema manje „ortodoksnom” tumačenju cirkumfiksa kao kombinacije dvaju nezavisnih afiksa, prefiksa i sufiksa, koji djeluju zajedno. Primjer takve tvorbe pridjevi su nastali s negacijskim prefiksom ἀ- (ἀλφα στερητικόν, *alpha privativum*) i sufiksom -ο- za pridjevsku tvorbu, poput riječi ἄσοφος „nerazuman” (ἄ-σοφ-ο-ς). Infiksi su česti u glagolskoj morfologiji, posebno u tvorbi prezentske osnove glagola koji se tradicionalno određuju kao glagoli 5. ili nazalnog razreda: glagol μανθάνω „učiti” oblike prezentske osnove izvodi iz glagolske osnove μαθ- na koju djeluje infiks -v- (osnova μαθ- pokazuje se u aoristnoj paradigmi). Prefiksi su u grčkom česti, poput prefiksa koji pojačavaju značenje leksema kao ἐκ-, κατά- ili προ-. Uz pomoć prefiksa ἐκ- iz glagola μανθάνω tvori se glagol ἐκμανθάνω koji znači „naučiti do u sitnicu, znati sve”. Grčka morfologija obiluje sufiksalsnom tvorbom i sufiksacija je najčešći morfološki tvorbeni proces. Na primjer, u tvorbi priloga koriste se sufiksi lokalnog značenja -δε (kamo? οἴκαδε „kući”), -θεν (odakle? οἴκοθεν „od kuće”) i -θι (gdje? οἴκοθι „kod kuće”).

Za razumijevanje tvorbe riječi dobro je razlikovati i termine: korijen i osnova. Korijen, otprilike podudaran terminu leksem, onaj je temeljni dio riječi koji nosi osnovno značenje, ono koje je zajedničko za cijelu skupinu riječi koje se iz njega stvaraju, kao, na primjer, u hrvatskom korijen/leksem *krad-* iz kojeg tvorbom riječi dobivamo riječi *krasti*, *krađa*, *kradljivac*, *kradom*, *kradljiv* (primjeri su iz gramatike Tome Maretića). Osnova nastaje kada se korijenu doda neki afiks te se od nje tvore svi njezini oblici (*krad-a*, gen. *krad-e*; *kradljiv-ac*, gen. *kradljiv-ca*). U grčkom se iz osnove κριν- izvode riječi κρίν-ω „prosuđivati, suditi”, κρι-τής „sudac”, κρί-σις „presudba, presuda”, i κρι-τήρ-ιο-ν „sredstvo ili mjerilo presudbe”.

Leksemi i formanti, korijeni i afiksi, morfološki su elementi iz kojih nastaju riječi kroz dva temeljna lingvistička procesa, kroz derivaciju i kompoziciju. Za oba se procesa postuliraju praindoeuropski korijeni, pri čemu se indoeuropska lingvistika u svojim rekonstrukcijama velikim dijelom oslanja na grčku tvorbu riječi. Derivacija je proces izvođenja riječi; ako se riječ izvodi iz korijena, postupak se naziva primarnom derivacijom. Grčki je primjer riječ φῶρ, φωρός „lopov”, koji Friskov

etimološki rječnik grčkoga tumači kao „staru imenicu vršitelja radnje prijevorne o-duljine bez sufiksa uz glagol φέρω ‘nositi’”. I vokalska varijacija leksema λογ-/λεγ- s prijevornom puninom o i puninom e iz primjera λόγος/λέγω tumači se kao tvorba prijevornom vokala leksema. Sekundarna derivacija je proces stvaranja riječi iz izvedenice; kad se provodi pomoću afiksa, naziva se eksternom derivacijom: primjer je pridjev χαρίεις „privlačan, ljubak”, izveden iz riječi χάρις uz pomoć pridjevskog formanta u tri pojavna oblika -φεντ/-εντ/-ετ, sa značenjem „obilno pun nekog obilježja” (sekundarna, eksterna derivacija). Interna, odnosno unutrašnja, derivacija temelji se na već spomenutom prijevornu, još jednom praindoeuropskom obilježju prisutnom u grčkom, i na promjeni akcenta: kao u primjeru izvedenice πατήρ, πατρός „otac” i iz nje promjenom prijevornog stupnja i naglasaka izvedenoj riječi ἀπάτωρ, ἀπάτορος „bez oca”.

U grčkom, kao i u drugim jezicima, određeni formanti specijalizirali su se za tvorbu određenih vrsta riječi, a razvili su i određena značenja kojim modificiraju leksem ili osnovu iz koje se izvode. U nominalnoj tvorbi imenice se mogu podijeliti prema tvorbenom značenju, kako to izdvaja Musićeva i Majnarićeva grčka gramatika:

a) *nomina actionis*, imenice koje označavaju radnju, tvore se formantima -σις, -σία, -εία, -μός, -μα, -τύς. Formant -σις u ovoj je grupi vrlo produktivan (na primjer, riječ λύ-σις „oslobodjenje, razrješenje” izvedenica je iz glagola λύω „osloboditi, razriješiti”). Sufiks -μός ograničava značenje izvedenice na radnju i ujedno njezin rezultat, poput izvedenice ὀδυρμός „oplakivanje” napravljene iz glagola ὀδύρομαι „oplakivati”;

b) njima su značenjem bliske imenice koje se tradicionalno nazivaju *nomina rei actae* kao imenice koje označavaju stanje radnje (formanti su -ματ, -εσ): riječ πράγμα „djelo, čin, napravljeno” u genitivu pokazuje derivacijsku osnovu, πράγ-ματ-ος (leksičkim je značenjem vezana uz glagol πράττω „činiti, raditi”);

c) imenice koje označavaju vršitelja radnje nazivaju se *nomina agentis* i tvore se sufiksima -τηρ, -τωρ, -τάς/-της, -εύς i inačicama za ženski rod -τειρα, -τρια, -τιδ, -εια (tvorbu lijepo odražavaju primjeri ιερέυς/ιέρεια „svećenik/svećenica”, σωτήρ/σώτειρα „spasitelj/spasiteljica” ili πολίτης/πολίτις „građanin/građanka”);

d) kod značenjske skupine *nomina qualitatis* produktivna je većina formantata (-τητ, -ία, -σύνη, -ια), kao u primjerima ισότης „jednakost” (ovo je vrlo plodan formant imenica 3. deklinacije), σοφία „mudrost” (vrlo plodan formant za imenice 1. deklinacije), βαθός „dubina” (sigmatska osnovica 3. deklinacije zbog elizije trpi glasovne promjene) ili česte tvorbe tipa δικαιοσύνη „razboritost” i ἀλήθεια „istina”;

e) *nomina instrumenti* imenice su alata i raznih sredstava koji se tvore pomoću sufiksa -τρο, -θρο (άρότρον „plug”, κλειθρον „brava, reza”);

f) *nomina loci* označavaju mjesta poput riječi δικαστήριον „sudnica, sud”, ili κουρείον „brijačnica” (tvorene pomoću sufiksa -τηριο, -ειο);

g) umanjenice, hipokoristici ili *nomina deminutiva* u grčkom se tvore formantima -ιο, -ίσκο, -ίδιο, kao u primjerima παιδίον „dječešce”, παιδίσκος „dječačić, sinčić”, οικόδιον „kućica”;

h) formantima za *patronymica* (-ίδα/-ίδη, -ίων, -ιδ) i *gentilia* (-ιο, -ευ, -τα/-άδ, -ίδ, -τιδ) u grčkom se tvore patronimi i etnici: Zeus je Kronov sin, Κρονίδης ili Κρονίων, a Nioba je Τανταλός (gen. Τανταλίδος), Tantalova kći; *gentilia* su u grčkom više posvojni pridjevi u formi etnika: onaj koji pripada Korintu, Korinćanin je Κορίνθιος, Megaranin je Μεγαρεύς, Spartanac Σπαρτιατής. I ovdje postoje formanti za ženski rod pa je Megaranka Μεγαρίς (gen. Μεγαρίδ-ος), a Spartanaka Σπαρτιατίς (gen. Σπαρτιά-τιδος).

Osim već spomenutog sufiksa -φεντ/-εντ/-ετ sa značenjem velike količine nekoga svojstva, i ostale značenjske skupine pridjeva tvore se posebnim formantima. Posvojne pridjeve, na primjer, karakterizira tvorba sufiksima -ιο, -ικό (Κορίνθιος „koji pripada Korintu, korintski”), a gradivne pridjeve tvore sufiksi -ivos i -eos (iz imenice λίθος „kamen” nastaje pridjev λίθινος „kamen, od kamena”, iz imenice χρυσός „zlato” nastaje pridjev χρύσεος „od zlata, zlatan”).

I u glagolskoj tvorbi formanti tvore skupine glagola određenog značenja, no posebno je za ovladavanje glagolskom morfologijom važno razumjeti što se u odnosima leksema i formanata dešava pri tvorbi glagolskih osnova. Prije svega treba znati da je rječnički oblik „pravilnih” glagola njihova prezentska osnova te da se iz te osnove tvore samo svi oblici prezenta (πράττω je indikativ prezenta prvog lica jednine i znači „radim, činim”, a iz te se prezentske osnove πρᾶττ-izvode konjunktiv πρᾶττω, optativ πρᾶττοιμι, infinitiv πρᾶττειν, particip πρᾶττων i imperfekt ἔπραττον; dakako, i podudarni mediopasivni oblici). To je polazište za razumijevanje tvorbe drugih vremenskih osnova u grčkom: vremenske se osnove u grčkom ne tvore iz prezentske osnove nego iz leksičke osnove glagola, koja se u glagolskoj morfologiji grčkoga tradicionalno zove i glagolska osnova. Musićeva i Majnarićeva gramatika glagolsku osnovu određuje kao „onaj osnovni oblik glagolski od kojeg se mogu izvesti svi oblici glagolski, samo ako se pazi na glasovne zakone”. Gledano s aspekta tvorbe riječi, prezentska osnova je izvedenica nastala derivacijom iz leksičke osnove glagola s pomoću formanata za prezentsku osnovu. Na neki način, u stvari prezentsku osnovu treba znati „razmontirati” da bi se znalo kako tvoriti druge vremenske osnove. Na primjer, kod glagola πρᾶττω prezentska osnova nastala je iz leksičke osnove πρακ-/πραγ- pomoću formanata za tvorbu prezentske osnove -j- : *πρακ-j-ω glasovnim promjenama daje oblik prezentske osnove πρᾶττω. Tvorba drugih vremenskih osnova i oblika vraća se leksičkoj osnovi glagola, kao na primjer, pri tvorbi futurske osnove, za koju služi formant -s-: *πρακ-s- daje futursku osnovu *πράξ- za oblike futurske osnove (indikativ πράξω, πράξεις, πράξει...). Poznavanje verbalne tvorbe ovdje uistinu daje duboko znanje

grčke glagolske morfologije; kad se jednom svlada, omogućava slobodu sigurnog kretanja kroz kompleksnosti grčkog glagolskog sustava.

Kompozicijom, onim drugim mehanizmom tvorbe riječi koji je grčki naslijedio iz praindoeuropske faze slažu se dvije ili više riječi, a nastaju složenice. U grčkom je kompozicija jedno od najproduktivnijih morfoloških procesa, a posebno je produktivna u tvorbi imenica (imenske složenice) i u tvorbi osobnih imena (onomastika). Složenice je zanimljivo istraživati jer se njihovi sastavni dijelovi odnose jedan prema drugome različito morfološki, sintaktički i značenjski. Na primjer, slagati se mogu imenice i imenice, imenice i glagoli, pridjevi i imenice ili prijedlozi i imenice. Dijelovi složenice mogu biti sintaktički ravnopravni, koordinirani, ili subordinirani, ako jedan dio upravlja drugi dio složenice. Može se promatrati je li koji dio složenice determinira ili modificira svojim značenjem značenje drugog. Kako se složenice mogu promatrati i s aspekta jezične tipologije, jasno je da je i ovaj mali segment grčke morfologije istovremeno i plodan i izazovan za istraživanje.

Ako se sada postavi pitanje zašto nastaju složenice, koja je uporabna vrijednost takvih novih riječi, što govornicima one omogućavaju, onda treba naglasiti da to ovisi u kojem se registru koriste. U literarnom diskursu složenice autoru omogućavaju neku vrstu kondenziranog izraza, da dulju frazu sažme u jednu riječ, a slušatelju daju slobodu interpretacije („ružoprsta Eos” skraćuje izraz, a „Eos koja ima prste ružičaste kao ruža” samo je jedno moguće tumačenje). No, složenice se ne koriste samo u literarnom diskursu: mikenski grčki vrvi imenskim složenicama, mada su sačuvani zapisi arhetipski primjer računovodstvenih popisa, na literarnom diskursu suprotnom polu, o čemu pišu T. Meissner i O. Tribulato u članku „Nominal Composition in Mycenaean Greek” (2002). Složenice i formiranje leksika u grčkom su posebno važni od polovice 5. st. pr. Kr. kada se počinju formirati specijalizirani registri, od medicine, retorike, filozofije, gramatike, matematike... U tim jezičnim registrima nove riječi služe za komuniciranje novih izvanjezičnih fenomena (u filozofiji, na primjer, niz apstraktnih pojmova, u medicini, dakako, za razna patološka stanja), a složenice omogućavaju ne samo kondenziranije nego i preciznije određenje.

Još uvijek ne postoji cjeloviti lingvistički prikaz grčke tvorbe riječi, a radovi su uglavnom posvećeni određenim podskupinama (kao Meissner i Tribulato imenskoj tvorbi u mikenskom) ili složenicama kod pojedinih autora (na primjer, kod Homera), u kojem su slučaju više filološkog karaktera. Slično tome, s jedne je strane tvorba riječi tradicionalno prikazano poglavlje grčkih gramatika, a s druge je strane predmet pojedinačnih lingvističkih istraživanja koja često imaju različite pristupe. Kao posljedica toga, klasifikacije su različite i preklapaju se, a terminologija nepodudarna pa začas pokušaj razumijevanja grčke tvorbe riječi prerasta u malu noćnu moru. Vrlo lako više ništa nije jasno. Na relativnu jednostavnost procesa podsjeća shematski prikaz iz priručnika *Encyclopedia of Ancient Greek Language*

and Linguistics (2014), prema kojem u tvorbi riječi postoje ulazni element (leksem/osnova) koji prolazi kroz tvorbenu transformaciju na kraju koje je izlazni element (nova riječ). U tvorbenoj transformaciji sudjeluju formanti, dolazi do različitih morfoloških, prosodijskih i glasovnih promjena, ali se one zbog svojih pravilnosti mogu pratiti. Shema dobro ocrtava kako u stvari jednostavno i efikasno jezični sustav provodi jedan kompleksan proces. Isto tako, tvorba riječi pokazuje i povijest jezika, pokazuje povijest dinamike morfoloških procesa, otkriva razvoj prosodijskih utjecaja i glasovne promjene, a naravno omogućava pogled na nastanak leksika.

	Derivation	
Input	transformation	output
lexical base +	(derivational)	derived word
	morpheme →	from

Često se u praksi učenja grčkog poglavlje o tvorbi riječi ostavlja sa strane, ali jasno je da poznavanje elemenata tvorbe riječi otvara mogućnost dubljeg razumijevanja značenja grčkih riječi, prepoznavanjem njihova generičkog značenja. S druge strane, poznavanje mehanizama tvorbe produbljuje znanje morfologije grčkog. Između ostalog, takvo znanje grčke morfologije i razumijevanje značenja grčkih riječi otkriva i kako je nastala Aristofanova gozba u riječi i od kojih se sastojaka napravila, i u jeziku i u komičkoj stvarnosti, nešto kao *zdjela-kriški-ribe-morskog psa-raže-glava-s ostatcima-oštar umak-silfij-ulje-med-izliveni na to-drozd-na kosu-šumski golub-golub-kokoš-pečeni-gnjurac-divlji golub-ukuhani mošt-za umakanje-hrskavih-krila!*